

ZÁGONYI ERVIN

KOSZTOLÁNYI ÉS TOLSZTOJ

A nagy szemfelnyitó és ösztönző

Dosztojevszkij, Tolsztoj és Csehov három évtizeden át változtatják és erősítik egymást költőnk tudatában, de ha a vidéki gyökereiből kitörni vágyó olvasót és írórt ért elemi erejű ösztönzésre gondolunk, Tolsztojt illeti az elsőség.¹

Talányosan rövid vallomását – „Minden könyvek közül a legmélyebb hatást gyakorolta rám Tolsztoj Leónak *Iljics Iván halála* című elbeszélése” – 1918-ban teszi,² de lényegét a többi – ezt megelőző, majd folytató – Iván Iljics-hivatkozás közül a legjobban egy 1927-es és egy 1933-as utalásból ismerjük meg. Az első nagyapja halálához köti költővé válását – tizennégy éves ekkor – s egy-egy évvel későbbi „felrezenéséhez”, az *Iljics Iván halála* olvasásához.³ 1933-ban saját olvasóit nevelve másik két könyvélményéhez kapcsolja Tolsztoj remekét: Zola regényéhez, a *Mouret abbé vétkéhez*, amely „a szerelem tündérvilágába” vezette és Schopenhauer művéhez, mely, mint másutt mondja, megvilágosította előtte „a hazugságok pókhálójától elfátyolozott világot”, *Az élet semmiségeiről és gyötrelmeiről* címűhöz.⁴

¹ Kosztolányi és Csehov kapcsolatáról l. Zágonyi Ervin: *Kosztolányi Csehov-élménye nyomában*. It 1984/2. 304–334., e cikk vázlatos előző változata: Эрвин Загони: *Толстой и его творчество в восприятии Костолани*. Studia Russica Bp. 1983. 253–269.

² Köhalmi Béla: *Könyvek könyve*. Bp. é. n. (1918.) 110.

³ Somlyó Zoltán: *Négyszemközt Kosztolányi Dezsővel*. Literatura 1927. szept., vö. még uő.: *Párbaj és kultúra*. Bp. 1986. 412.

⁴ A Schopenhauer-utalást (1931) l. *Európai képeskönyv*. Bp. 1979. 159., műve – voltaképpen a *Die Welt als Wille und Vorstellung 2.* kötetének 46. fejezete (Leipzig 1879. 657–675.) – a Magyar Könyvtárban jelent meg, Bánóczi József fordításában.

„Harmadik olvasmányom *Iljics Iván halála*. Ezek a könyvek győztek meg arról, hogy érdemes olvasni, írni és élni, ezek (. . .) ösztönöztek, hogy megismerjek minden keserút és édeset, amit az emberi szellem alkotott (. . .) Akkor kaptam kedvet az olvasáshoz, mikor Schopenhauer úr, Tolsztoj gróf önállónak nyilvánított, méltónak arra, hogy meggyónja nekem legbensőbb titkait (. . .).”⁵

A jó indítás folytatódik. A tizenkilenc éves bécsi egyetemista – talán a Babbitstól kapott és három nap alatt elolvasott Julius Hart-könyv hatására is⁶ – diákos-fellengzően közli a kölcsönző jóbaráttal:

„(. . .) Ibsen és Nietzsche (. . .) elvesztették előttem minden nimbuszukat (. . .) Tolsztoj, akiben ma hiszek, nem tudja irányítani életemet, mert korhadt és romlott már minden dongám, és rozsdás minden szegem. A kötöttség szükségét érzem, s szeretnék egy reliigiót magamnak.”⁷

Nem tudhatjuk, mit olvasott eddig a vallomásig – a *Háború és béke* pl. már Ambrozovics Dezső becsületes, jó munkája előtt folytatásokban jelent meg 1903 és 1905 közt a *Jövendőben* –, mit ismert a költő mindabból, amit majd három év múlva oly lelkesen igenel Tolsztoj vallásaként. A Pestre visszatérő diáknak, majd a *Budapesti Napló* munkatársának s a New York kávéház süvölvény költőjének élménye lehetett a tolsztojanizmus: „korom és füst, de mennyi láng a korom és füst alatt” – emlékezik nosztalgiával tizenkét év múltán majd ezeknek az éveknek szellemi forrongásáról.⁸ 1908-ig, első cikkéig futó megjegyzések mutatják

⁵ *Az olvasó nevelése*. A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1933. ápr. 9. (a továbbiakban: PHV), a kötetben: *Ábécé*. Bp. 1957. 65., *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 388.

⁶ Vö. Julius Hart: *Leo Tolstoi*. Berlin und Leipzig (1904.); a „kis, de sokatérő könyvet” Babits ajánlja, Kosztolányi reflexiója: „(. . .) komoly és nem iskolás, költői és ötletes, mély és érthető – mi kell több?” Vö. *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. Bp. 1959. 11., 20., 21. (A továbbiakban: BJKL)

⁷ Levele Babits Mihálynak. Bécs, 1904. nov. 4., uo. 51.

⁸ Vö. *Szini Gyula*. Nyugat, 1917. dec., in: *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. I. 146., *Egy ég alatt*. Bp. 1977. 151.; *Vészi József*. Nyugat,

- Tolsztoj jelenlétét. Jelzések az orosz író „moralista harmóniájáról”, mélységéről – játékos összevetésben Jókaiival –, Karenina Annáról, a Tolsztoj teremtette „halhatatlan aszszonytípusról”, Tolsztoj Shakespeare-ellenességének feltételezett okairól: „a buta általánosságokkal és handabandázó imádatokkal való szembeszegülésről”.⁹

Kosztolányi első önálló írása Tolsztojról szűkebb pátriája lapjában, a *Bácskai Hírlap*ban jelenik meg, az ünnepeelt nyolcvanadik születésnapjára, főhelyen, mintegy versenyezve kortársa két nappal előtte közölt, a beteg Tolsztojt elparentáló cikkével.¹⁰ „Lázadóvá” a cári önkény számtalanszor hallgatott-olvashatott, röpiratokból is megismerhetett bűneinek kimondása teszi szemében Tolsztojt.¹¹

Megkísérli „kommunizmusának” körülhatárolását. Őseit Rousseau-ban és „az első emberboldogítók”, a próféták közt keresi, hiszen ő is határt von „a mostani kultúrember” és „a jövő embere” közt. Kettejük ellentétét Nyehljudov testesíti meg a fiatal eszmélkedő számára. Filozofikus-elvontan és mégis allegorikus-képszerűen foglalja össze útjának lényegét – a regény előző, első értékelője, Wildner Ödön fenntartásosabb-józanabb volt¹² –. „A fáradt és bűnös ember”, „hátán

1928. jún. 1., *Egy ég alatt*. 151., *Esti Kornél*. Bp. 1981. 90. (A továbbiakban: Ny, IFT, Egy ég, EK)

⁹ *Heti levél*. Bácskai Hírlap, 1905. jan. 22., in: *Álom és ólom*. Bp. 1969. 49. (a továbbiakban: BÁH, ÁÓ); *Mikszáth Jókai-könyve*. Budapesti Napló, 1907. jan. 9., ÍFT. I. 33., *Látjátok, feleim*. Bp. 1976. 229. (a továbbiakban: LF); *Bojer*. A Hét, 1908. márc. 22., *Ércnél maradóbb*. Bp. 1975. 323. (a továbbiakban: ÉM); *Írók ellenségei*. A Hét, 1908. aug. 9., ÁÓ. 305.

¹⁰ Janeiro: *A jasznaja poljanai apostol*. BÁH, 1908. szept. 11.

¹¹ *Tolsztoj, a forradalmár*. Uo., szept. 13. 1–3.

¹² Vö. *Korunk rabszolgasága* (a munkaerejét eladó földművesről) Bp. é. n., *A hazafiság és a kormányok* (a háborúról), Bp. 1900. 9., 36., *Kiáltvány az emberiséghez* (a „géppé” tett emberekről). Bp. 1904. 29. Nyehljudov rajzát „önkéntesnek” tartja, „a krisztusi végtelen könyörületet (...) egy közönséges halandó részéről”. Vö. *Tolsztoj új regénye*. Budapesti Szemle, 1900. 103. k. 137.

a múlt terhével és az unalom csömörével” eddig szemben állt „a természet eleven vízeivel, az emberben lakó erkölcsi erőkkkel”.¹³ Most leszáll „az egészséges humuszra”, „a paraszthoz”, aki olyan, „mint az anyaföld”, „merev és erőszakos, de jóságos és komoly (. . .) hálás és termő”. Őt Maszlova képviseli, „romlásba döntötte”, lent is „felfelé” vezetve a herceget, együtt „a börtönök és az összes emberek szenvedéseivel”. (A regény parasztjai messze esnek ettől az idealizáló jellemzéstől,¹⁴ de Kosztolányi megérzi a Tolsztoj levelében megfogalmazott tendenciát.¹⁵ Mintha kései regénye, az *Édes Anna* – a megalázott tisztasággal, az uralkodó osztály ürességével, a bűnös – büntelen elítélésével – is messzi visszhangja lenne Tolsztojának, de megváltás, feltámadás nélkül immár.¹⁶)

A Nyehljudov számára megnyíló „új világperspektíva” megvalósulását Tolsztoj – Kosztolányi szerint – „egy

¹³ Kosztolányi finom észrevétele: a regényben a legdrámaibb ponton, Katyusa bukása után jelentkezik – magas jelképiséggel – a befagyott folyó, a köddel (vö. *Feltámadás*. Bp. 1971. 74.), a folyó láttán jut Nyehljudov eszébe ártatlan fiatalsága (uo. 231.), a tavaszi eső ébreszti az irgalom és emberszeretet párhuzamára (uo. 386.), folyón zajlik le fontos beszélgetése a féleszű csavargóval (uo. 386.). – Tolsztoj természethez-fordulásáról – megtudni, „minek a nevében éljen, haladjon meg önmagát” – I. Török Endre: *Lev Tolsztoj. Világtudat és regényforma*. Bp. 1979. 170–171. (A továbbiakban: TLT)

¹⁴ Ravaszok, bizalmatlanok, a félelem szülte elkeseredéssel, el-esettek, vö. *Feltámadás*. 233., 239., 228., 261., a föld termékenységéről l. uo. 388.

¹⁵ „Megértettem, hogy a parasztnak életével kell kezdeni, a többi csak árnyék (. . .)” Vö. Лев Толстой: *Собрание сочинений в 12-и томах, том 8*. Москва 1984. 470. (Az idegen nyelvű idézeteket a magunk fordításában adjuk, ellenkező esetben feltüntetjük a fordító nevét.)

¹⁶ Ezért hazug Lakatos László „kikerekítő”, Patikárius Jancsit megjavítató adaptáció-befejezése. (*Édes Anna*. MTA Kosztolányi-hagyaték, Ms 4617/12. 126.)

¹⁷ Tolsztoj is utal forrásaira, a saint-simonizmusra, a fourierizmusra, vö. *Napló*, in: *Lev Tolsztoj Művei*. 10. k. *Levelek, napló*. Bp. 1976. 684. (A továbbiakban: LTM, ill. *Napló*.) – Vö. még G. Bjalij bevezető-

tökéletesebb, az egész emberiséget boldogító közösségben” látja; ez még mindig Rousseau – és Cabet – nyomán, mintegy Saint-Simon ellenében, nem „a munkás és pompás gazdagságot” célozza, utópisztikusan, de azért Tolsztoj¹⁷ „világa is e világból való”. „A lemondás szocializmusával” a kereszténységet viszi tovább. Tolsztoj szocializmusa „az agrárkommunizmus”, „közös, szabad földön”.¹⁸ Elérésére Tolsztoj tagadja „az emberi ösztönből fakadó harmónia” összezavaróját, az államhatalmat. Az anarchikus szabadsággal azonban szembeállítja „a mindnyájunkat kötő erkölcsi feltételt, a kötelességet”.¹⁹

A tolsztoji erkölcs dogmaellenessége fontos következtetéssel szolgál Kosztolányi számára. Világa „földszagú és földön termő valóság” – mondja, egy kicsit Reviczky régi és Szini

jével. a Б. Эйхенбаум: *О прозе*. Ленинград 1969. с. kötethez, valamint Eichenbaum cikkét, uo. 117–124. — Tolsztoj és Cabet párhuzamáról I. Ossip-Lourié: *La philosophie de Tolstoï*. Paris 1908. 178. Lásd még: *Etienne Cabet und der Ikarische Kommunismus*. Mit einer historischen Einleitung von Dr. H. Lux. Stuttgart 1894. — Tolsztoj lemondását már de Vogüé is érinti, „a nirvana himnuszáról” szólva, melyet „Ceylon szigetén vagy Tibetben sem énekelnek másképp”. Vö. E(ugene) M(elchior) de Vogüé: *Az orosz regény*. Bp. 1908. II. 111–112. Vogüé — 1888-ban írt — könyve Kosztolányi Ádám közlése szerint megvolt apja könyvtárában. Hozzám intézett levele, Párizs, 1977. márc. 10.

¹⁸ A tolsztoji agrárkommunizmusról I. Ambrozovics Dezső: *Idegen írók Tolsztoj Leó gróf*. Új Idők 1901. I. 143. (A továbbiakban: ÚI), Waldhauser István (Huszadik Század, 1902. dec. 12. in: *Költő és próféta*. A magyar sajtó Tolsztojról. Bp. 1978., a továbbiakban: KP). Kosztolányi feltételezhető német forrásai közül. I. Raphael Löwenfeld: *Leo N. Tolstoi, sein Leben, seine Werke, seine Weltanschauung*. Erster Teil. Berlin 1892. (az „artelben” tett látogatásról, 132–133.), K. J. Staub: *Graf Tolstois Leben und Werke. Seine Weltanschauung und ihre Entwicklung* (Tolsztoj tanácsai a földosztásról, 209., 217.) Kempfen und München 1908.

¹⁹ Tolsztoj a hangyaboly harmonikusságának példájával él; vö. *Napló*. 718. — A tolsztoji kötelesség Kanthoz kapcsolódásáról I. Leo Schestow: *Tolstoi und Nietzsche*. 1923. Köln. (Oroszul 1900-ban jelent meg; a továbbiakban: SeTN.)

Gyula friss megállapítását is visszhangozva²⁰, akkor is, ha „igazságait az ég levegős kékjébe szereti elmosni”.²¹ Majd némiképp a *Szózatra* emlékeztető hévvel folytatja az e világság, a nagyvilággá tágított hazában élés dicséretét:

„Írásai, hősei, elvei mind az életért, a földi élet tisztaságáért küzdenek, és a paradicsom, az üdvözültek, a kibékültek, megengesztelődők és elpihenők hazája is: a föld, a síralomvölgynek csiszolt pályatér, ahol az előre haladók, a tökéletesülés felé vágyók magasztos küzdelme folyik.”

Gazdag jelentéstartalmú és pontosan ki se deríthető forrásokra visszamutató képsor; Tolsztojt illetően is (Pierre szabdkőműves indíttatású gondolatait halljuk itt újra²²), de rajta túl, Kosztolányi vonatkozásában is: Pál apostol visszhangozhat itt,²³ akár azok a tanulságok, amelyeket Nietzschéből meríthetett költőnk,²⁴ de akár Ibsen olvasásából is.²⁵

²⁰ Reviczky szerint Tolsztoj számára „a föld se nem pokol, se nem mennyország, hanem tisztítóhely, mely a szenvedések között vezet a lélek nyugalmához”. *Tolsztoj főműve*. Magyar Salon 1887/88. 194–202., Szini szerint Tolsztoj „itt a földön készíti elő a maga szellemi mennyországát, a szeretet országát.” *Tolsztoj*. Pesti Napló Bp. 1907. szept. 29. 8.

²¹ Vö. még: Alfa (Alexander Bernát): *Tolsztoj és a kereszténység*. Magyar Szemle 1895. márc. 12., Tonelli Sándor: *Tolsztoj vallása*. Hazánk, 1902. febr. 21. 1–2. (a vagyonközönsségekről).

²² „Csak a világ küzdelmei (. . .) közepette érhetjük el az önkiismerést, csak másokkal mérkőzve (. . .) érhetjük el a tökéletesbedést, a küzdelmek árán (. . .)” *Háború és béke*. Jövendő 1905, márc. 5. 44. — Pierre naplója, gyónása, mestere tanai az angol szabdkőműves John Mason, illetve műve orosz fordítója gondolataira vezethetők vissza. Vö. Лев Толстой: *Собрание сочинений в 12-и томах, том 4. Война и мир*. Москва 1984. 394–395.

²³ Képét — a versenyzők futásáról a pályán — I. *A korinthusiakhoz írt levél*. Újszövetségi Szentírás. Róma 1964. 401.

²⁴ Nietzsche önmagát szenvedve alakító művész-hős — képét I. *Jón, rosszon túl. Előjáték egy jövendő filozófiához*. Bp. é. n. 284–285.

²⁵ Ibsen-utalása a magányt emeli ki: „Minden ember végzetesen egyedül van (. . .) s jaj, az utolsó harcban is egyedül.” *Conférence a „Kísértetek” elé*, 1911. márc. 5., *Lángelmék*. (1941.) 129. (a továbbiakban: Le), ÉM 163.; vö. még: *Arany vallása*. BáH, 1905. okt. 22., LF 317.

Összefoglalja Kosztolányi haladás-hitét; ennek tényezői az egyén magányos küzdelme, a szenvedés, a halálban való megnyugvás.²⁶

Költőnk nem tud elszakadni a pályatér-képtől, s újra megkísérli a „versenyzők” jellemzését is: Az élet és halál adta perspektíva keretében „vonulnak el a rothadt társadalom beteg, egyensúlya vesztett, küzdő és tökéletesülő emberei”. A pályatér „az élet körtánca”, „a cifra életvásár”-képbe fordul, a *Hiúság vásárát* s Kosztolányi későbbi életlátását is asszociálva bennünk.²⁷ Nem is írói alkotás Tolsztoj műve, „maga a természet játszik” benne „színhátjátot”.²⁸

A hősök előre haladó, fejlődő voltát a tolsztoji művészet-fogalommal összekötve határozza meg:

„A művészet: az ember egyesülése «isten»-ben, a természetben és a tökéletesedésben. Ez Tolsztoj írói evangéliuma.”²⁹

Ennek az egyesülésnek jegyében tisztul meg — „a csöpögő tavaszi esőben a gerjedő tavaszi földdel együtt” — Nyehlju-

²⁶ Kosztolányit Reviczky gondolatai is ihlethették pályatér-képe kialakításában: „André” „az életet megértve” „a halállal békül ki”, „Péter az étellel”. I. m., vö. még: KP 50–51. — A tolsztoji hősök morális átalakulásáról — fölemelkedés, hanyatlás, újabb erőfeszítés magasabb célért, „az örökké távoli tökéletesedésért” — l. legújabbban Török Endrét: TLT 75.

²⁷ A „hős nélküli” *Háború és békét* Eugen Zabel veti össze Thackeray regényével, vö. *L. N. Tolstoi*. Leipzig, Berlin und Wien 1901. 55. — Az „élet cirkuszát” látja Kosztolányi szerint Dosztojevszkij is; Kuncz Aladár kapcsán „az élet zürzavaros színjátékáról” szól, vö. *Fekete kolostor*. Ny, 1931. jún. 16., LF 415.

²⁸ Vö. Julius Harttal: Tolsztoj „a természet akar lenni (. . .) úgy akar építeni, ahogy ő épít (. . .) az a vágya, hogy minden emberit magába vonjon, megélje a fű, a fa, a dudva, a csillag és a kő életét”, i. m. 39–40. Reviczky szerint a *Háború és béké*ben maga a természet szól (. . .) hozzánk, mint Isten a bibliában. I. m. KP 52.

²⁹ Hart erről: i. m. 16.; Tolsztoj az „emberek testvéri egyesülésének megvalósításáról” beszél, vö. *Mi a művészet?* Bp. 1899. 213. (Hegedűs Pál fordítása), mai szövegét l. LTM 9. k. 579.

dov,, Karenina Anna, „bűnön, szenvedésen keresztül” „a buta, gyermekgyilkos anya” és Iván Iljics is:

„Ha élete céltalan, utálatos és terméketlen, a halál dermedt közelében már fölfelé tekint, és mikor szálnalmas lekopasztottságában búcsút mond az életnek, hogy mindenről lemondva — megbékélve magával és a világgal — meztelenül dugják a sírba, már ember.”³⁰

Szól — elődjei, Reviczky és Hart útján járva — Tolsztoj objektivitásáról is, a romantikusok angyal – ördög-sarkításával, a naturalisták „vérmérsékletük szerinti világlátásával” szembeállítva „a tiszta epikus világszemlélet”,³¹ aki „erről az emelkedett pontról” „embert, követ, fát, levegőt, szenvedélyt és vihart mosolyogva foglal egységbe”.³²

³⁰ Kosztolányi nem fejt ki Iván Iljics megtisztulásának módját, csak a megtisztultságot emeli ki a „meztelenül”-állapot megjelölésével. — Ez az érett költőnek is — kötet cím-adó — kulcsszava lesz; célja: „(. . .) hősi igazul járnak, egyedül, / egyszerű ember az egyszerű földön / s meztelenül legyek, amint megszülettem, / meztelenül legyek, amint meghalok.” *Csomagold be mind . . .*, Ny, 1925. I. 459., *Összegyűjtött versei*. Bp. 1964. 425. (A továbbiakban: ÖV) — Az „ember” a visszamaradók ítélete a halotról, váltakozva a „testvér” minősítéssel: „testvér” az iskolaszolga szemében a halott Novák, a meghalt ismeretlen szállóvendég, „ember” a halott Caligula, „akiról lehullt a téboly álarca”, „ártatlan”, „mindent jóvá tevő” a halott Nero, vö. *Aranysárkány* 241., *Az idegen* (1930), *Hét kövér esztendő*. Bp. 1981. 218. (a továbbiakban: HKE), *Caligula* (1934) uo. 413., *Nero, a véres költő*. Bp. 1957. 284.

³¹ Reviczky „egészen öntudatlan, naiv objektivitásról” szól, a homéri naivitás egy neméről” (i. m. 41.), Hart szerint Tolsztoj szeme úgy néz ránk, mint a természet szeme, mint az Isten szeme, amely (. . .) jókra és gonoszakra egyaránt felvirrasztja napját”. (I. m. 62.) De — hangsúlyozza — „az érzételesség jeges levegője” csap meg, ha „örömmünkről, bánatunkról van szó”. (Uo. 65.)

³² Vö. Hart felsorolásával — 28. jegyzet —. Lásd még uőt „a legnagyobb fokú érzéketlenség” egyidejű párjáról, a más dolgok iránti szeretetről, ez tanítja meg Tolsztojt, hogy „belehelyezze magát egy másik emberbe, állatba, növénybe, kőbe”, s „minden létező széttört egységét” helyreállíthassa. I. m. 46–47.

Legvégül „kora három apostola”, Ibsen, Zola és Tolsztoj közül a harmadiknak, a földhöz fordulónak, a közösségről álmodónak, a békét hirdetőnek adja a pálmát.

A nem könnyen áttekinthető tanulmány felajzott – képzelt hallgatóságához költői kérdések sorával, többes szám második személyű megszólítással forduló – hangja, az egymásba fonódó motívumok a költő felhalmozott – és frissen is gyűjtött tapasztalatairól egyaránt tanúskodnak, de vállalkozása kudarcát is mutatják: nem tud ellentmondásokkal teli, utópisztikus, szocialista jellegű kritikát és irracionális vonásokat egyként tartalmazó tanok közt eligazodni. Az igazán fontosak a költőnket később – a világháború, a bukás, a forradalmak, Trianon iszonyú kiábrándultsága után – is sarkalló motívumok: a siralomvölgy-kép, meg a szenvedés csiszoló hatása; az egyik nagy regényei kulcshelyein bukkan fel újra, a másik a halálra készülődő költő nagy verseiben.³³ A teremtő alkotó feltételezése, a kívül- és felülállás, az elbeszélő hang objektivitása Csehov-eszmélkedéseinek is vezérszólama, s egyáltalán az irodalomesztétikus egyik sarkalatos tétele, ill. az alkotó művész egyik leendő – de nem mindig következetesen megvalósuló – eredménye.

A Tolsztoj halálára készített nekrológ is nagy nyomatókkal, tömören és pátosszal szól, így kerülhet az *Élet* emlékező számának élére – minden túlvilági utalás nélkül is –, a főmunkatárs, Prohászka Ottokár cikke elé.³⁴ Az írás a halálnál időzik el. Kosztolányinak kapóra jön a nagy alkalom: a számára már ekkor legszemélyesebb, központi mondanivalóról szólhat.

³³ A síró Pacsirtát egy pap érti meg, tudva, hogy ez a világ siralomvölgy” (*Pacsirta*. Bp. 1963. 17.), ez Novák hite is (*Aranysárkány*. Bp. 1968. 180.). A versek *A vad kovács* („Verj, vad kovács, világfutóvá (. . .) kemény, fájdalmas műremekké”), *Könyörgés az itt-maradókhoz* („mindig a kín volt ölmos ostorom, / mindig magány a mély monostorom.”) *ÖV* 541., 459.

³⁴ *A halál költője*. *Élet* 1910. nov. 27. 669., *ÉM* 149–151. (Prohászka elveti Tolsztoj „filozófiáját és miszticizmusát”. Uo. 674.)

„A költő, a barbár, szláv zseni” haldoklása — intonál nagy erővel —, mely már „nem póz és program”, „készenlétével” „egész életét és művészetét” fejezi ki. Az emlékező számára a meghalás Tolsztoj fő-fő közlendője (negyedszázad múlva majd róla ír hasonlót Babits):

„Hősei úgy halnak meg, hogy mi, az olvasók is kicsit meghalunk, és egy életre szóló élmény lesz az ő haláluk.”³⁵

A halálra való felkészülés, „a búcsú”, az élet és halál közti átmenet, a halálban való átalakulás — ezek Kosztolányi fő kérdései. A végső metamorfózist, azt, hogy „nem is misztikus ez a halál”,³⁶ Iván Iljics sorsával példázza, jelzőivel Tolsztoj jellemzésére érezve rá:³⁷

„Egy kövér és igénytelen hivatalnokról (. . .) tragikus novellát ír (. . .) Tolsztoj, mert meghal, és minden ember tragikus hős, mert meghal (. . .) Elfeledhetetlen, hogyan válik egyetlen és igaz érzésévé a halál, hogyan változik csömörré az élete (. . .) és mint bukik, süllyed, zuhan lefelé, sötét zsákokban (. . .)”³⁸

³⁵ Kosztolányi. Nyugat, 1936. 12. 524., vö. még: *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978. II. 524. — Kosztolányi Ádámtól tudom, hogy apjának „birtokában volt egy francia nyelvű antológia, *Tolstoi La Mort*, mely Tolsztoj valamennyi halál-ábrázolását (. . .) tartalmazta”. *Id. levele*.

³⁶ A betegséget Kosztolányi később is „a halál előszobájának” tartja; a mítoszok, a keleti hitregék „meghamisítják az élet egyszerű és főséges tragikumát”, a halált. Vö. *Boncolás* (1930). HKE 198.

³⁷ Szerinte a mű „egy egyszerű ember halálának egyszerű leírása”. Vö. Л. Н. Толстой: *Собрание сочинений в двадцати двух томах. Том 19—20. Письма 1882—1910*. Москва 1984. 68. (A továbbiakban: LT SzSz.)

³⁸ Kosztolányi Ádám visszaemlékezése szerint apja „Tolsztoj *Iván Iljics halálában* (erről a novelláról mindig a legnagyobb csodálattal szólott) egy mondatot aláhúzott. Iljics Iván kínlódik, „aztán megint a vakbélre gondolt, és jobban lett”. (*Id. levele*) — Az orosz kortársak nem lelkesedtek egyértelműen Tolsztoj remekéért: Sesztov nem óhajt „felsőbb megvilágosodáshoz jutni”, ha ez csak a hozzátartozók fájdalomtól való megóvásában merül ki. Vö. SeTN 168—169. Merezkovszkij szerint „a szörnyű betegágyán élve elrothadó Ivan Iljics (. . .) mindez merőben hús, a hús pogány lelke”. Vö. Dmitri Meresch-

Megjelenik a természet örökkévalóságának gondolata; észbe jut András herceg, „a hős, ki vérző szájjal mosolyog a kék égre. Az a tenyérszerű kis folt, mely édesen tükröződik – utoljára – a halódó szemben.” (A kép Reviczkyt idézi, az ő metaforájában az ég mosolyog – közönnnyel, szánón? –, Kosztolányi Andrej gesztusává fordítja át: még esendőbb, tépettebb – az életbe reménytelenül szerelmesebb – így a „hős”.³⁹

Visszatérve magára Tolsztojra, Kosztolányi a mulandóság dilemmájával folytatja, Vajda János nyomán is:

„Mindenki legfőbb gesztusa ez. Az ember legyen tudatában annak, hogy a földön él, és még valami hátra van, ami megkoronázza ember-voltát, az élet vége, az élet végső konzekvenciáinak levonása.”⁴⁰

---

kowski: *Ewige Gefährten*. München, 1915. 368. (a továbbiakban: MEG, az 1897-ben kelt mű magyar változata: *Örök útítársaink*. Bp. é. n. – 1921. ? –), illetve a semmibe való átmenet értelmetlen, állati iszonyát jelenti, vö. Dmitry Sergejevitsch Mereschkowski: *Tolstoi und Dostojewski. Leben, Schaffen, Religion*. Berlin 1924. 49. (Első orosz kiadása 1901/2, német változata 1903; a továbbiakban: MTD. E műve Kosztolányi Ádám szerint apja birtokában volt, német fordításban.)

³⁹ „André (. . .) félig eszméletlen bámulja a világhírű austerlitz-i csataterre mosolygó kék eget”. Reviczky: i. m. 199. – Vogüé is kiemeli a regény e pontját, vö. i. m. I. 109. – Legújabbban Király István vonja párhuzamba a *Hajnali részegség* és Andrej herceg égre felnézését. Vö. *A vendéglét verse*. Jelenkor (a továbbiakban: Jk), 1984. okt. 920. Vö. még: *Kosztolányi Vita és vallomás*. Bp. 1986. 290. (A továbbiakban: KIK) – Az ég jelkép-voltáról – a halott felett úgy van, mint az ifjúság szimbóluma – vö.: Szauder József: *Kosztolányi Dezső költészete*. In: *Összegyűjtött versei*. Bp. 1964. I. 27.

⁴⁰ Vajda sorait – „Ember (. . .) hős vagy (. . .) ki a halál gondolatát agyadban viseled” – Kosztolányi idézi is, mint „időtlen örökkévalóságot lehelőket”, vö. *Vajda János* (1927), LF 211. – Esti Kornél hangsúlyozza: „Csak az él, aki minden pillanatban kész a halálra is.” *Esti és a halál*. (1929.) EK 281. – Tolsztoj gondolata: „Csak az élet fonáksága mutathatja meg nekünk annak semmisségét, s a bennünk gyökerező meghalási vággyal új életre teremthet.” I. m. Jövendő, 1905. márc. 4. 44.

Tolsztojjal legközelebb *Az élő holttest* bemutatójának előkészületei szembesítik.⁴¹ Ha Raszkolnyikov a tett felé mutat, e darab hőse „kidobja magából az akaratot”, s ahogy Komjáthyról — írta régebben költőnk⁴²: „az emberi vágyak szanزارájából elérkezett a nirvánába”. Az ismertetés iróniától csillogó képekkel kíséri végig Fegyva útját — Kosztolányi itt szól először fenntartással Tolsztojról — : „A szenvedély és az akarat kikapcsolásával” mintegy megsemmisül, de győz is:

„(. . .) az emberből tolsztoji ember, isteni ember lett, és vére, a piros, mérges kotyvalék, a bűnök kovásza, megállott halkán, a zérus fokon.”

Fegyva „új ember, aki az élet ellen be van oltva a tolsztoji tanok szérumával”. Anyagaként Kosztolányi — először kapcsolva össze nálunk a három megelőző eszmeáramot Tolsztojjal — „a vén hindu bölcseséget, az őskeresztény filozófiát (Schopenhauer etikáját)” jelöli meg, ismét csak ironikus összegezéssel: „(. . .) a leggazdagabb az, akinek semmije nincs (. . .) a lemondás által minden jóra fordul”.⁴³ Irreáli-

⁴¹ *Zsivoj trup* (Tolsztoj darabja). A Hét, 1911. nov. 5. 725., *Színházi esték*. Bp. 1978. I. 168. (A továbbiakban: SzE) — Vajda László adaptációja: *Az élő halott (Zsivoj trup)*. Színmű négy felvonásban. (OSZK, Színházörténeti Tár.)

⁴² Komjáthy és Schopenhauer „egyformán látták, hogy ebben a kábító Szanzarában csak egy méltó célunk lehet: a feledés, a halál; a Nirvána.” *Komjáthy Jenő*. BÁH, 1905. dec. 31., LF 278.

⁴³ A hindu — kínai filozófia és a kereszténység közti kapcsolatot már Julius Hart közvetíthette Kosztolányinak: „Tolsztoj művészetéből Lao-ce hangját halljuk (. . .) Buddháét, aki azt parancsolja, hogy ne szeressünk, Jézus hangját, aki azt mondja anyjának: „Asszony, mi közöm hozzád.” Kosztolányi — aki Buddháról már 1904-ben drámát akart írni, vö. BJKL 26. — mindehhez hozzáfűzhetette, amit Schopenhauerből tudott: az ő tana szerint „a tudatlanság éjjeléből” „az élet baljós álma után” „jó visszatérni” — mivel „minden élvezet és minden boldogság csak negatív” s „az akarat tárgyai semmiesek” — „a semminek nyugalma”. Vö. i. m. 5., 6., 8., 11. — Tolsztoj a keletikeresztény és a schopenhaueri lemondást a szeretet többletével kívánja ellensúlyozni. Lao-ce-hez — „az ember élete születése pillanatától halála napjáig csak önmegsemmisülés” — hozzáfűzi: „De van egy másik

saknak tartja a színmű féltékenység nélküli embereit, nem ismeri el drámaiságát. Hiába kerül szembe „ez az istenült ember a társadalommal”, ha a műben „minden az életen túl” játszódik.⁴⁴

A színikritikus Kosztolányi 1918-ban is találkozik *Az élő holttesttel*, akkor Moissi alakítása ragadja meg.⁴⁵ A húszas években aztán majd többször is visszatér a drámához, ahogy az 1911-ben említett műhöz, *A sötétség hatalmához* is.⁴⁶

Az érett Kosztolányi a mesterről és a moralistáról

A húszas években Kosztolányi talán maga számára se tudatosan „példamutató mesterember” és „kérlelhetetlen homo moralis” lesz, ahogy ezt Illyés Gyula megállapítja.⁴⁷ S Tolsztojban is ezeket a minőségeket keresi, nyugtázza és követi.

élet, a szellemi élet, és ez születése pillanatától a halálig gyarapodik” (1903), Schopenhauer olvasása kapcsán megjegyzi: „A létezés semmisségének elismerése” helyére „az istenszolgálatot kell tennünk, és máris mindenben egyetértünk” (1895); Pál apostol levelének olvasása után hangsúlyozza: „A szeretetet nem lehet kényszeríteni, az önmegtagadást mindig gyakorolhatja az ember, az önmegtagadásból származik a szeretet.” (1898) — Vö. L. N. Tolstoi: *Tagebuch*. Jena 1923. II. 177., I. 5., 133.

⁴⁴ A darabról l. Ambrus Zoltán: *Tolsztoj: Az élő halott. Színházi esték*. Bp. 1914. Szerinte a dráma fő vádlottja az orosz társadalom, bár épp a külföldinek nehéz megsejtenie, „miképpen gyakorol (. . .) ilyen gyilkos befolyást Protaszovnak a sorsára.” I. m. 397. — Lengyel Menyhért az „apró detailokat”, a megoldás nyitottságát teszi szóvá. *Az élő halott*. Ny, 1911. nov. 16. 867.

⁴⁵ Alakításai „színes szobrok, fekete, fehér és sárga márványból. Ilyen a Hamletje, a Romeója, a Fegyája.” *Aiszkhülosz, Shakespeare, Tolsztoj*. Ny, 1918. júl. 1. 82., SzE II. 457.

⁴⁶ „A hazug parasztmennyországot festő” drámairodalommal szemben megjelenő „modern parasztirodalom” példájának tartja. Vö. Barta Lajos: *Parasztok*. A Hét, 1911. ápr. 2., SzE I. 795.

⁴⁷ *A botcsinálta győztes*. Népszabadság, 1976. szept. 21. 9.

Az első jelzés az objektív Tolsztojt dicséri:

„A szenttelen, közönyös stílust, mely az egyetlen igazi stílus, éppen a nagy érezők alkották meg (. . .) Tolsztoj oly tárgyilagosan írja le Karenina Annát, mint egy jégszekerényt, de éppen ezért könnyezünk rajta (. . .).⁴⁸

1923-ban Füst Milán darabjának apropóján azzal a naturalizmussal állítja szembe nagy nyomatékkal a Tolsztojt, mely „az életet csak másolni óhajtotta”, „tudományos elvek szerint”.⁴⁹

„Tolsztoj — kérdezi —, ki mondanivalójával jelképes igazságokra mutat, s a mélyek mélyét búvárolja, előadói modorában nem naturalista-e?” Fő példája most is — a *Háború és béke* mellett — az *Ivan Iljics halála*,

„ez a rövid, titáni elbeszélés, mely külsőleg nem is egyéb, csak tények, tárgyak felsorolása, de kísértetesebb, mint minden holdban vagy sírboltban lejátszódó olcsó túlvilágiság.”⁵⁰

A jelképes igazságok, a naturalista modor — az objektív közlésformán túl — a tolsztoji tartalom és forma alapvető elemei Kosztolányi szemében. E két minőség neki is iránytű-

⁴⁸ Szahara (*Földi Mihály regénye*). Ny, 1920. I. 12. 635—636., *Egy ég* 550. (Földire nemcsak az „objektív” Tolsztoj hatott, regénye írásának idején a moralistának is hódol, vö. *Tolsztoj naplója*. Ny, 1919. II. 1004—05., valamint: *Tolsztoj Leó kora*. A Hét, 1920. okt. 1. 449—451.)

⁴⁹ *Különvélemény a naturalizmusról*. Pesti Hírlap, 1923. febr. 25. (a továbbiakban: PH); *Hattyú*. Bp. 1972. 130. — A *Boldogtalanok* — Füst műve — „metszően egyéni balsorsaival naturalista”, hatásában, „az egész élet céltalan voltát” adva, szimbolista

⁵⁰ Ettlínger is hasonlót állapít meg: „(. . .) látszólag csak külső dolgokat sorol fel — ti. Tolsztoj, Z. E. —, de ő áll a világ mögött, és rámutat jelenségei semmisségére, illetve jelentőségére”. I. m. 44. — A lelki élet és a külső jelenségek — fellépés, gesztus, a tárgyak, a színhely, a táj — összefüggéséről I. L. Opulskaja cikkét, in: *Развитие реализма в русской литературе, Том третий*. Москва 1974. 35—39. A továbbiakban: RR.

je. Ennek részletes kifejtése túllépné dolgozatunk kereteit, de tételünket hadd bizonyítsuk legalább jelképesen: az *Aranysárkány*, az *Édes Anna* egykorú bírálói mind ráéreznek e jelképiségre – és Kosztolányi magas érdemének tartják –, s utalnak a „tárgyak” szerepére is.⁵¹ Tolsztoj ihlető voltára mutat Kosztolányiné visszaemlékezése is: férje a *Pacsirtát* „mérte” „az *Iván Iljics halálával*”.⁵²

Az 1924-es és 25-ös esztendő reflexiói Tolsztoj erkölcsiségének hatását őrzik meg. Az Anatole France halálakor írt cikk ebben látja a nagy orosz társ jelentőségét: „az új erkölcs törvénytábláit tartotta a magasba.” S mégis – mintegy átmenetül a korai és a következő évek Tolsztoj-értékelése közt, a maga alakuló viszonylagosság-hitét is igazolva – mintha Tolsztoj és Ibsen rovására France felé hajolna Kosztolányi:

„(. . .) az igazság viszonylagosságát látta (. . .) és a kétséget hozta nekünk és a szépséget: a mosolygó nihilizmust (. . .)”⁵³

⁵¹ Az *Aranysárkány*ról I. Fenyő Miksa: *Két regény*. Ny, 1926. II. k. 74. (Fenyőt a regény befejezése is Tolsztojra emlékezteti: „sehol pont és megállás, mert azontúl új regény van, új problémákkal. Így valahogy fejezi be Tolsztoj a *Háború és békét*.”), Turóczi-Trostler József: *Kosztolányi új regénye*. Ny, 1925. júl. 1. 91. Az *Édes Annáról* I. Elek Artúr: *Édes Anna*. Ny, 1927. I. 201–202. („valami ősinék s öröknek szimbóluma”), Turóczi-Trostler József: *Anna Édes. Kosztolányi Dezső regénye németül*. ÚI 1930. máj. 25. 677. („Az aljasságot, az emberi jóságot és ájulatot, a földi teremtmény keserű fájdalomát itt jelképes beszédre fordítja, melynek értelme tülemlelkedik idő és tér korlátjain.”) — A tárgyak szerepéről I. Földi Mihályt: „Érdekes és igaz nála: egy pohár víz az asztalon. Ami megfogható. A dokumentum. Csak az tükrözi az melyet: a titkokat.” *Kosztolányi Dezső regényei*. Ny, 1927. II. k. 185.

⁵² Vö. Kosztolányiné: *Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 249. — A szembesülés avval, ami örökre jóvátehetetlen, a hazugságokkal való leszámolás, a számadás rokon a két remekműben.

⁵³ *Ibsen és egy kritika*. ÚI, 1924. okt. 19., ÉM 199–200. Tolsztoj is mérlegre teszi France-ot: „(. . .) hogy valóban justice legyen, a törekvésben, az eszményben lemondásnak, szeretetnek kell érvényesülnie.” *Tagbuch*. II. 149. Vö. még: *Napló*. LTM 10. k. 811.

Az erkölcsiséggel kapcsolatos Moissi két újabb alakításának élménye is, Tolsztoj népi komédiájában.⁵⁴ Az elsőről szólva Kosztolányi „a sehonnai vándorlegényt” a szlávság jegyeivel – „lágyszívű fickó, szlávos emberieséggel, belátással” – fűzi az orosz valósághoz.⁵⁵ Még figyelemreméltóbb az elbűvölt költő – saját eszmei formálódásáról is árulkodó – következtetése:

„A jóság ragadós, áldott fertőzete ez, mely önmagát termékenyíti meg, szép születik belőle, megbocsátás és töredelem, csak a gyűlölet és a bosszú meddő. Gyarlók vagyunk mindnyájan, ne ítélkezzünk.”

Az irányzatosságtól – minden Tolsztoj-hódolata mellett is, s itt épp az ő nevében teheti – elhatárolja magát:

„Mindez pedig nem erkölcsi prédikáció, hanem élet, egy óriás élettel teli csodálatos aprósága.”

Kosztolányi elragadtatása a következő évben sem csappan:

„Micsoda igénytelenség a beállításban, micsoda titkosan zengő erkölcsi mélységek.”

Moissi játéka a nem oroszoknak talált és mégis Tolsztoj teremtette alak dialektikájával ragadja meg:

„Bizonyos vagyok benne, hogy ilyen alak nincs Oroszországban, de bizonyos vagyok, hogy Tolsztoj csak ilyennek álmodhatta.”⁵⁶

⁵⁴ Az 1920-ben írt *Om neü vse kachestva* című kis kétfelvonásosról – Tolsztoj hattyúdala – van szó; magyarul először Haiman Hugó fordításában (*Ez az oka mindennek*, in: *Úr és szolga*. Bp. é. n.), mai átültetése Németh Lászlóé: *Abból jön minden rossz*, in: LTM 8. k. *Színművek*, 1864–1910.

⁵⁵ *Pirandello – Tolsztoj*. PH, 1925. ápr. 26., SzE II. 459–460 – Cselekményét Kosztolányi részletesen és nagy élvezettel ismerteti.

⁵⁶ *Két Moissi-est. Pirandello, Tolsztoj, Goethe*. PH, 1926. jún. 5. 14., SzE II. 470. – Tolsztoj át akarta dolgozni komédiáját, mert a vándorlegény szándéka ellenére nevetségesre sikerült. – A „drámai csecsebecse” nem „egy délután szeszélyéből” támadt, elkészülte hónapokra nyúlt. Vö. LTSzSz 22. k. 373., 374., 381–85., LTM 8. k. 555.

„Titkos erkölcsi mélységek” „zengenek” az *Édes Annában* is – hogy „csak jóság van, csak egyéni szeretet van, és a gyilkosságnál is nagyobb bűn, ha valaki embertelen” –, s „az irgalomról”, „az egyenlőségről” szóló fontos fejezetben Tolsztoj neve is felvillan, gazdag asszociációkkal.⁵⁷ Moissi utolsó Tolsztoj-alakítása ismét Fegyva, Kosztolányi recenziójára⁵⁸ egy ellenkező eszmei előjelű 1929-es magyar *Élő holttest*-reflexióját elemezve térünk vissza.

A százéves évforduló ihleti az 1928-as Tolsztoj-tanulmányt.⁵⁹ Az *Új Idők*ben jelenik meg; a költő messze van már a társadalmi haladás hitétől: új Tolsztoj-megközelítéssel kell próbálkoznia. Már a bevezető sorokból kisüt a rajongás: mintha „a világegyetemről kellene írnia”, melynek – idéződik fel a nagy egység 1908-as gondolata – „a Naprendszer éppannyira alkotóeleme, mint a Gaurizankár vagy egy fűszál”. Majd „az emberfölötti teremtőerő” nyitját kutatja, Romain Rolland könyvének adatai alapján, az író családjának számbavételével, az ősökkel, a német – orosz – finn vérkeveredéssel. Ő a testvéreiben öröklődött, náluk külön-külön jelentkező ellentétes vonásokat egyesíti: „mindenki együtt, mindenki és minden, mert ő a költő.”⁶⁰

⁵⁷ Kosztolányi szavait l. *Egy ég* 626. A regényben Tatár Gábor Tolsztojnál, Jasznája Poljánában járt ismerőse példájával bizonyítja – hiába akarta maga kiszorgálni cselédjét –, hogy szolgák mindig lesznek. Vö. Ny, 1926. aug. 16. 294., kötetben *Édes Anna*. Bp. 1963. 136. – A kísérlet Tolsztojkéknál mint tréfás ötlet hangzott el ebéd közben, s Tolsztojt mint a „legszentebb dologról való ostoba beszélgetés” mélyen fölháborította. Vö. C. A. Толстая: *Дневники в двух томах*. Москва 1978. I. 145. (A továbbiakban: SzA)

⁵⁸ Lev Nyikolajejics Tolsztoj: *Az eleven holttest*. PH, 1927. jún. 14., SzE II. 474.

⁵⁹ *Tolsztoj*. ÚI, 1928. júl. 22. 101–102., Le 283., ÉM 151.

⁶⁰ A Tolsztoj-név magyarázataát megtalálhatta Löwenfeldnél: i. m. 7. –, Zabelnél: i. m. 1. –, Staubnál: i. m. 3. –, a vérkeveredés, a testvérek színes rajza csak Rolland-nál található. Vö. Romain Rolland: *Vie de Tolstoï*. Paris é. n. 210. (Első kiadása: 1911, a mi példányunk az író 1927-es jegyzeteit is tartalmazza. Vö. még: *Tolsztoj élete*. Fordítot-

Később – Rolland és Merezszkovszkij nyomán – ellentétpárokat sorjáztat; kevésbé jelentőseket (vadász és állatvédő), fontosabbakat, de tovább nem elemzettek (gróf és paraszt, forradalmár és családapa).⁶¹

A bevezető rész-tétellel zárul: „Ez a kettősség lénye legbensőbb mivolta.” Kosztolányi ifjúkori feljegyzéseire utal, a tiszteltség vágyára s ennek ellentétére: önmaga tunyaságának, léhaságának gyötrő tudatára.⁶²

A származás és a korai ellentétek e felmutatása után elvontabb ellentéteket vonultat fel, általános jellegük miatt jellemezheti velük az irodalom más óriásait is: Strindberget már 1909-ben, majd 1921-ben, Jókait a Tolsztoj-cikk évében, Petőfit 1929-ben, Goethét 1930-ban⁶³:

„Így küzd benne később is dölyf és alázat, önzés és önzetlenség, ösztön és gondolat, érzés és értelem, nyugat és kelet, test és lélek, anyag és szellem, akár — időtleníti el végképp mitológiai fogalmaival a sorozatot s kicsit Tolsztoj lényét is — a Rossz és Jó, Sötétség és Világosság, Tél és Tavasz az ősi hitregékben. Ahriman és Ormuzd viadala ez.”⁶⁴

---

ta Benedek Marcell. Bp. é. n. — Kosztolányinak a francia változat volt a forrása — erről l. a 67. jegyzetet —, így ennek lapszámait közöljük. — A továbbiakban: RT)

⁶¹ Vadász voltáról l RT 60., 101., a vágóhídtól elborzadó Tolsztojról MTD 280–281., forradalmár és családapa voltáról — egy tervezett regény kapcsán — 1. RT 179., a családját, javait gyarapító apáról, gazdáról l. MTD 55., pogány, életimádó voltáról uő, 81.

⁶² A szeretettség vágyát és a visszataszító külsőt tartalmazó — kontrasztos — idézeteket l. RT 14., 15.; Kosztolányi színesen fordítja Rolland-t magyarra. — Eredeti lelőhelyük: Tolsztoj: *Gyermekkor Serdülőkor Ifjúság*. Bp. 1955. 158., 154.

⁶³ Vö. ÉM 212., 218., LF 205., IFT I. 110., *Egy ég* 229., ÉM 50–51.

⁶⁴ A kortárs Klabund Lao-ce kapcsán szól „az egyensúly törvényéről” s ezekről a „polarításokról”. Vö. *Chinesische Lyrik*. Wien 1929. 112. (Kosztolányi a *Kínai és japán versek* egyik forrásaként használta kötetét.) — Ezzel a képsorral szólítja fel az író másik énjét, Esti Kornélt a termékeny együttműködésre, vö. EK 21.

„A gyermekek és ősnepek” gondolkozására is jellemző ellentét sor feloldásához – talán első mestere, Jerusalem régi-régi ösztönzésére, talán az Esti Kornélban is említett Wundt, talán az ambivalencia atyja, Bleuler nyomán és főleg Jules de Gaultier elméletére gondolva – a lélektan eredményeit mozgósítja:

„Ma tudjuk, hogy az ellentétek lelki életünkben majdnem egyet jelentenek (...) Érzéseink szakadatlanul keringenek, mint a villamos áram, pozitívvá és negatívvá (...) Az erők kölcsönösen hatnak egymásra, föl sem ismerhetők mindig.”⁶⁵

Így „hatalmas, egységes jelenségként” bámulja Tolsztojt. Ennek jegyében élete egy-egy mozzanatához, folytatásként, ellentétesen egy-egy későbbi művét, nézetét társítja. Így „a gyönyörűség öt érzéssel falásához” a *Kreutzer-szonátát*, „a hadidicsőséget bámuló szevasztopoli ifjú tüzértiszthez” Napóleon lebecsülését,⁶⁶ az életszeretethez Iván Iljicsset, aki „csak a megsemmisülésben látja a születés célját”, „a művészet boldogságát körömcseppig kiélvező” ifjú mellé a vallást

⁶⁵ Vö. Wilhelm Jerusalem: *Lehrbuch der Psychologie*. Wien und Leipzig 1902. (az érzelmi ellentétpárokról, 149.; Kosztolányi egyetemistaként „élvezte” Bécsben „briliáns pszichológiai előadásait”, vö. BJKL 59.); Wilhelm Wundt: *Einführung in die Psychologie*. Leipzig 1913. 40., Eugen Bleuler: *Naturgeschichte der Seele und ihres Bewusstseins*. Berlin 1921. (az antagonisztikus ösztönpároknak a lélek szabályozásához szükséges voltáról, 63–64.). – Jules de Gaultier-re már 1926-ben utal Kosztolányi [ő „állapította meg, hogy minden dolog kettő: az, ami, és annak ellenkezője. (Bovarisme.) Gyengédség és kegyetlenség összeolvad”, vö. *Orosz színészek*. Ny, 1925. I. k. 619., SzE II. 554.], tételét Esti Kornél 1927-ben ismétli, kibővítve az elektromosság-hasonlattal (EK 207–208.). Vö. még: Jules de Gaultier: *Le Bovarisme*. Paris 1902.

⁶⁶ A hadidicsőség vágyáról 1. RT 35., a belőle kiábrándulásról – nem kapta meg a vágyott György-keresztet – 1. MTD 30., a gyönyörűség és lemondás kontrasztját számos kortárs megfogalmazta Adytól („valósággal ütközője volt az ő (...) nagy lelke a fájdalmas (...) emberi kultúrának és a vidám (...) állati létezésnek”) Jászi Oszkárig, Schöpfifinig. Vö. KP 113., 223., 267.

ellene szegezőt, s Shakespeare-t lebecsülőt.⁶⁷ Záró következtetése:

„Egyik állítása nem tagadása a másiknak, hanem természetes kiegészítője. A vágy egy. Ennek ellentéte nem másik vágy, hanem a közöny.”⁶⁸

Valójában a felsorolást szervező „egykor és most” helyett inkább szinkronitásról – vagy legfeljebb tendenciáról – beszélhetünk: az életszeretet a lemondás mellett végig szólama Tolsztojnak, az elzárkózás mellett végig ott van a testvériesülés, a művészet élvezése mellett az erkölcs, a kereszténység mellett a pogányság.⁶⁹ Azaz a valóság még jobban igazolná a lélektani tételt – Kosztolányinál az ellentétpárok második tagja csökkent intenzitású –, a „keringés” folyamatosságát, de még így sem szabad elfeledkeznünk Eichenbaum – hét évvel Kosztolányi írása után keletkezett – nyomatókos figyel-

⁶⁷ A Shakespeare-t „negyedrangú tehetségnek” nevező kitétel csak Rolland-nál („un ecivain du quatrième ordre”, RT 116) és Kosztolányinál van meg, bizonyítva a francia eredezést. — Az objektív Tolsztoj fő vádja az angol lángelme ellen az objektivitás (vö. LTM. 9. k. 683.), egyik példája épp a *Lear*, költőnk egyik utolsó nagy fordítói teljesítménye. Vö. PHV. 1932. dec. 18. 8–9.

⁶⁸ A vágy egységét Rolland is megfogalmazza, idézve Tolsztoj szavait „az öröm és bánat közt való örökös szokelléseiről” (85., a magyar változatban 91.), a Nyehljudovokról, mint Tolsztoj inkarnációiról, „legjobb és legrosszabb tulajdonságaiban” (uo. 50.) Rolland összegezése: „Egyik tűz kialszik, a másik meggyullad. Vagyis inkább: a tűz mindig ugyanaz. Csak a tápláléka változik.” (92., Benedek Marcell szövegével: 99.)

⁶⁹ Az ellentétpárok végig való jelenlétét a *Napló* is bizonyítja: életszeretet és meddőség vonatkozásában l. 708., 716., 725., 747., az emberiséghez közel, ill. a tőle távol levés kérdésében l. 484., 613., 697., a művészet boldogsága mellett végig is ott levő erkölcsről l. 59., 584., 613., a keresztény harcáról a pogánnyal uo. 559., 572. (Szofja Andrejevna naplójából tudjuk, hogy férje a *Kreutzer-szonáta* megírása után is szenvedélyes szerető volt, vö. SzA I. 277.) — A Napóleonhoz való viszonyáról, Shakespeare-ellenségéről l. még: Borisz Eichenbaum: *Lev Tolsztoj művészeti ösztönzői* (1935), in: *Az irodalmi elemzés*. Bp. 1974. 205., 209.

metzetéséről: Tolsztoj életszemlélete elsősorban „történelmi és társadalmi jelenség”, s ilyen, nem pedig „pszichológiai vagy biológiai magyarázattal” közelíthető meg.⁷⁰

A továbbiakban esztétikai nézeteinek s a majd fél év múlva megjelenő újabb Tolsztoj-cikk ott már nyílt tendenciájának megfelelően a kezdeti író-apostol, ill. pogány–keresztény ellentétpárt húzza alá:

„Az apostol optimista, aki hisz a fejlődésben (. . .) oda akarja adni a földgolyót másoknak (. . .) a költő pesszimista, mohó, egyéni gyermek, aki csak érzékeivel vesz tudomást az életről, érzékletesen vall róla (. . .) Az egyik jellegzetesen keresztény, a másik jellegzetesen pogány.”⁷¹

Tolsztoj válságát, szökését és halálát is érinti,⁷² kimondatlanul is a negatív pólusokból: kereszténységéből, apostolságá-

⁷⁰ Eichenbaum: i. m. 209. — Németh G. Béla a húszas, harmincas évek polgári értelmiségének jellemző jegyeként emeli ki, hogy „a történetfilozófiát, a történetpszichológiát, főleg pedig a történetetikat a (. . .) pszichológiára játszotta át”. Vö. *A románcostól a tragikusig*. Jk., 1978. 11. 1062.

⁷¹ A pogány–keresztény társítás Merezskovszkijnek is vezérszólamja; nála az animális–állati és a szellemi embert összekötő lelki ember hármasságában jelenik meg. A pogány állati–lelki Tolsztoj a hús élvezője, s alkotóként is erről szólva nagy, igaz. Ha viszont a szellemet szólaltatja meg — Kosztolányi szavaival apostol, keresztény, prédikátor —, akkor élettelen, elvont, suta. Így lesz szemében Nyehljudov, az író szöcsöve élettelen absztrakció. Vö. MTD 25–27., 80–82., 212–215. — A költő gyermek voltáról, aki érzel — az izomerőt, a hideget, a fű melegét l. uőt: MEG 444. — Nietzsche a görögség kapcsán szól a költészet gyermeki és tragikus voltáról, szemben a tudomány optimizmusával, vö. *A tragédia eredete*. Bp. 1910. 221–222. — Vö. még Rolland gondolatával („a művészi önzés elhallgattatja” Tolsztojban „a lelkiismeret monológját”, illetve „csak úgy tobzódik benne a teremtés gyönyörűsége”, RT 60., 61.).

⁷² Az idevágó információk is Merezskovszkijtől, ill. Rolland-tól valók: a kötélről, felesége kétségbeesett jelzéséről, a héberül tanulásról l. MTD 82., 88., 105., 111., a csizmavarrásról uő., 69., Turgenyev leveléről MTD 96., RT 108. A család-elhagyásról, a birtokeladási tervről, Szofja Andrejevna mártír kézirat-másolásáról MTD 61., 63., 84–85., válságáról, életszeretéről és halálfélelméről uő., 40., 41.

ból eredeztetve.⁷³ Cikke e szakaszát értékeléssel zárja:

„Társadalmi tevékenysége mulandó, bölcselete hézagos, minden szavával ellentmond önmagának, de — vágja el jobb híján majdnem vulgarizálva a gordiuszi csomót — a költőknek szükségük van rigolyákra, hogy alkotni tudjanak. A remekműveket limlomok trágázzák.”

Tolsztoj mindig is bámult objektivitásának kérdését viszont a művész pogányságának továbbéléseként mutatja fel. A „megtérés” után írt regénnyel, a *Feltámadással* érvel. „A kegyes dolgok” kegyetlen elmesélésével, az emberek „tárgyként való bemutatásával” „rokonérzésünket a végletekig csigázza”; Karenina Anna — állítja Tolsztoj objektív közlésformájának magyar követője, olyan remekművel a háta mögött, mint az *Édes Anna* — „csak annyi, mint egy gyönyörű korszó. Halála csak annyi, mint mikor egy gyönyörű korszó eltörik.”⁷⁴

⁷³ Kosztolányi Ádám szerint apja szemében Tolsztoj „teoretizálása” „öregkori bolondéria” volt, s „gúnyosan emlegette utolsó szavát: „Egy öreg paraszt nem így hal meg.” *Idézett levele*. — A kortársak logikus betetőzésnek látták Tolsztoj futását. Szini véleményét l. KP 227–228., Babits is a „Tolsztoj nagy lelkében dolgozó hatalmas belső logikát” húzza alá, amely „a végletes aszkézis felé mutat” (*Az európai irodalom története*. Bp. 1957. 463.); Török Endre szerint Tolsztoj futásával „tanítása alanyából” annak „tárgyává” teszi magát. TLT 158.

⁷⁴ Kegyetlen dolgok kegyes célú elmesélésével — pontosíthatnánk Kosztolányit. — A *Feltámadás* naturalizmusa már a század elején a hollandi genrefestők vaskos közvetlenségeire emlékezteti Wildner Ödönt, i. m. 140–141., Rolland is jelzi „brutális, kegyetlen öregkori realizmusát, vö. RT 129. — A tolsztoji objektivitást orosz kortárs kérdőjelezte meg, Sesztov 1899-ben: Tolsztoj nem „pártatlan bíró (...), hanem (...) mélyen és szenvedélyesen érdekelt a tárgyalás menetében”. SeTN 5. Karl Nötzel majd 1917-ben elkészült könyvében bizonyítja — épp a leginkább áldozat, Karenyin példájával — Tolsztoj elfogultságát. Vö. Karl Nötzel: *Tolstois Meisterjahre. Einführung in das heutige Russland*. Zweiter Teil. München und Leipzig 1918. 528. Kosztolányinak eszménye az objektivitás, de — mint Tolsztojnál is nem egyszer — nála is megjelenik a szubjektív, — Király Gyula

A befejezésben Tolsztoj realizmusa előtt hódol:

„Itt repül a földön (. . .) Ihlete a pontosság, varázsa az emberiség. Milliárd és milliárd eshetőség közül mindig kitalálja, hogy valaki egy adott helyzetben mit mond, miként cselekszik. Megálmodja a valóságot, melyet nem lehet „másolni”, egy új valóságot alkot. Ezt csűf néven így hívják: „realizmus”. Igazi nevén: „teremtés”.⁷⁵

Emlékezetes tisztelgés a cikk, megrendült olvasmányélményeken alapszik, pátoszáát az író Kosztolányi küzdelmei és diadalai is fűtik.

A Tolsztojt jellemző ellentét-sorozathoz Kosztolányi kerek fél év múlva ismét visszatér, *Az élő holttest* bemutatójakor.⁷⁶ Egy meg nem nevezett francia kritikus ítéletéből indul ki: „Nagy lélek volt, de nem nagy szellem.” Ezt általánosítja, „minden latin nemzet” véleményévé téve:

„Emberalkotó művészetét bámulták, de az őskeresztény reformátor társadalomellenessége, alaktalan nyugtalansága, jámbor anarchizmusa káosznak tetszett nekik.”⁷⁷

szavaival — „erkölcsrajzi-idilli, satírai vagy publicisztikai” írói attitűd (vö. *Dosztojevszkij és az orosz próza*. Regénypoétikai tanulmányok. Bp. 1983. 28., a továbbiakban: KGyD); Tolsztojnál főként a *Feltámadásban*, Kosztolányinál az *Édes Annában*.

⁷⁵ A tolsztoji realizmushoz adalék még Kosztolányi Ádám két közlése: az egyik Andrej hercegről, aki a bomba robbanását várva számolni kezd, hogy „az páros vagy páratlan számra fog-e esni”. „Ez a tolsztoji realizmus” — mondta apám. „A pátosz átfordulása a mindennapiságba.” A másik szerint Eisler Mihály József egy pszichoanalitikai cikkében (Magyar Nemzet, 1941) — megnevezése nélkül — apját idézi: „egyaránt érzékeli — mármint Tolsztoj, Z. E. — a pelenkaszagot és a halálos szerelmet.” Id. levele. — Az eredetiben csak a gránát csigaként való pörgéséről van szó, vö. *Háború és béke*. Bp. 1974. II. 268. — A cikket nem találtuk meg. — Az „ezer és ezer lehetőség” közüli választás kínjairól l. Nötzel: i. m. 341.

⁷⁶ *Az élő holttest*. ÚI, 1929. jan. 20., 115., Le 288—290., ÉM 156—157. 115.

⁷⁷ A „jámbor anarchizmust” — a fellelt dokumentumok közül — Thomas Vladesco cikkében leltük meg („souvent assez naïves (. . .) dans un anarchisme tout à fait incohérent”, *Entre Ibsen et Tolsztoj*.

1927-es, érintett cikkében igenli Fegyva társadalomellenességét, Tolsztojt újra – mint hajdan – forradalmárnak nevezi, mivel „az őskereszténység gondolati alapján áll”, anarchizmusával is rokonszenveznie kell, hiszen „az egyéniség jogaiban hisz”, most pedig majdnem a szláv ellenforradalmárokhoz közelíti, „szélsőbaloldali latin gondolkodókhoz” viszonyítva.⁷⁸ S Tolsztojt is értékelően következik az ellentét-pár-sorozat:

„Ázsia és Európa, Kelet és Nyugat, a Titokzatosság és a Rend, az Érzés és a Gondolat, az ábrándos Apostolkodás és a római Állam” „került szembe egymással”.⁷⁹

Kosztolányi az őskereszténység „szöges ellentétéként” „az érzéki latinságot” veszi iránytűjéül, mely „ma is csak a világos tényeknek hisz, annak, amit kézzel foghat föl, amit teljesen megérthet”. Ahogy fél év múlva majd Ady költészetébe, hite szerint *Az élő holttest* be is az „értelem lámpájával” világít be,

---

Mercure de France, 1928. szept. 15. 573.), Nicolas Ségur szerint viszont Európa úgy tekint Tolsztojra, „mint a gondolkodás egyik Prometheuszára” (*Le centenaire de Tolstoj*. La Revue Mondiale, 1928. szept. 1. 69.), Henry Bidou szerint Tolsztoj nagy művei hatása, hogy „valamivel több szánalom, az egyszerűek szeretete és testvéri kötelességérzés” „van a világban.” (*Tolstoj et l'esprit français*. La Revue de Paris, 1928. szept. 15. 474; ő utal de Vogüé fenntartásaira is, és arra, hogy Tolsztoj hatása Bataille-nál és Duhamelnél is érezhető.) A magyar kortársak sorra elmarasztalják Tolsztoj tanait – vö. KP 225., 259., 280., 287., 334., 348., 352.; kivétel talán egyedül Laziczius Gyula, vö. *A bölcselő Tolsztoj*. Ny, 1928. 2. k. 380–386., KP 355.

⁷⁸ Talán Raymond Recouly cikke alapján teszi; szerinte Kerenszkij szociális és politikai téren Tolsztoj gondolatait viszi végig, vö. *Tolstoj et les révolutions russes*. La Revue de France, 1928. okt. 15. 719–721. — Tolsztoj tanainak lenini értékelését Eichenbaum elemzi, vö. *O nproze*, 61–76. A „publicista, vagy az esszét, tudományos traktátumot író” Tolsztoj gondolatai mulandóságáról — szemben az epikus gondolatsoraival — I. Király Gyulát: KGYD. 192–193.

⁷⁹ Az állam elvét „a keleti felforgatók” ellenében, akik „a rend, az értelem, a latin szépség ellen” láznak, majd Marcus Aurelius vallja, kissé rezignáltan. Vö. *Aurelius* (1929), HKE 257.

s így számára sok mozzanat „homályos, bosszantó”.⁸⁰ Ellentmondásosnak tartja, hogy Fegyva szeretetből hagyja el családját, s vázolja „a tétova öngyilkos” útját, egészen addig, míg „a törvény elé nem ráncigálják, s ott az emberek paragrafusaikkal elrontják azt, amit ő a maga és hozzátartozói számára már megoldott”.

Az 1927-es cikk szerint valóban a társadalom bűnös, Kosztolányi szemében is: „A rendezett társadalom, mely züllöttebb, léhább ennél a csavargónál (. . .) összekuszálja három ember sorsát. Áldozatot kíván”. Most mindez megkérdőjeleződik az ironikus fogalmazású folytatásban: Tolsztoj „a tunya lázadóban” „egy fennkölt lelket” akart megrajzolni, „aki hadat üzen a társadalomnak, és megteremti felebarátaival a természetes kapcsolatot”. Elítéli Fegyát:

„Ellentmondásait nem képes megmagyarázni sem magának, sem nekünk. Ami pedig nincs megmagyarázva, az nem lehet sem megindító, sem emberi.”

Ma árnyaltabban látjuk a drámát. Fegyva a meddő társadalmi rangja miatti szégyent fojtja borbába, az addig se harmonikus szerelem kialakulása pedig már a züllésnek is következménye. Egyre kevésbé szeretheti Lizát: épp az ellene elkövetett gyarlóságok miatt.⁸¹ Masával viszont mindig jót tett, és szerelmét nem akarja „elrútítani” a lány elcsábításával.⁸²

Kosztolányi szerint a válás lett volna a megoldás, az ezt elvető Fegyva indokát nem ismeri el. Hiszen „a bennünk lakozó nehézkedési erőt, az emberi természetet tagadja”. Ő az el-

⁸⁰ Ady — Kosztolányi számára — a „messianizmus”, a „keleti miszticizmus” megtestesítője, az ő hite: az emberiség „boldogtalan, szenvedésre és halálra rendelt”, vö. IFT I. 107., *Egy ég* 227—228.; „a legnagyobb dolog ezen a földön a tapintat”. EK 46.

⁸¹ Vö. *Az élő holttest*, LTM 8. k. 412.

⁸² Fegyva összegező szavait Kosztolányi már 1912-ben idézi: „Még mélyebbre bukhatom, csupa tetű és kosz leszek (. . .), de ez a briliáns (. . .) ez bennem lesz, velem.” Vö. SzE. I. 169.

hagyott család érdekében szól, s ezt Masa szavai, Iván Petrovics indoklása és az események menete valóban igazolják is.⁸³

Ma – forrásaink birtokában – ismerjük Tolsztoj szándékait is: olyan művet kívánt alkotni, amelyben Nyehljudov rosszból jóba való átcsapásával szemben az ember reális, „cseppfolyós halmazállapotát” mutatná meg, annál is inkább, mert az ilyen alakban több az alap az erkölcsi fejlődéshez, mint egy már mozdulatlanra merevedett jellemben.⁸⁴ A tanulság nagyon is rejtett, Kosztolányi csak módjával vádolhatja hát prédikálással Tolsztojt. Mindenekelőtt jegyzeteiből hámozható ki: az embernek saját lelkiismerete szerint s nem másokéhoz igazodva kell élni, s erre példa Fegyva mélybe, sárba ereszkedése, a lélek krisztusi lemeztelenedése.⁸⁵

Mindez szerzői szándék, s a megvalósult mű valóban nem ad Kosztolányinak egyértelmű választ Fegyva magatartására. A befejező gondolatot – „Tolsztoj elképzelt alakjaiban több élet lüktet, mint ebben a fontoskodó embermegváltóban” – egy kicsit igazolják a mű lélektani igazságáról Tolsztojban is felmerült kételyek.⁸⁶ A cikk voltaképp megkérdőjelezi egy jelentős dráma hitelét, másfelől ködöt oszlat egy egyre inkább negatívvá váló korban. Ahogy Ady-revíziójában is ezt – ezt is – teszi.⁸⁷

Két hét múlva a moszkvai Művész Színház emigráns csoportjának játéka láttatja vele az 1927-es Moissi-alakítással egybehangzóan a művet. Szerinte a nem orosz színészekkel ellentétben, akik ennek a figurának szenvedő (és szenvedőleges) keleti, ízig-vérig „orosz” voltát emelték ki, az orosz Vi-

⁸³ „Ha szeretnél, rég elváltál volna”, „Magadat revolvereddel ölöd meg, őket meg nagylelkűségeddel”, LTM 8. k. 394., 400.

⁸⁴ Vö. LTSzSz 11. k. Moszkva, 1982. 486.

⁸⁵ Ju. P. Ribakova gondolatait l. uo. 488–490.

⁸⁶ Vö. LTM. 8. k. 553. — A lélekrajz következetlenségeit a többi recenzió is hangsúlyozza: Galamb Sándor (Napkelet, 1924. I. k. 386–387.), Rédey Tivadar (uo., 1929. febr. 22. 8.).

⁸⁷ Vö. Illyés Gyula: i. m., Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979. 368. Király István: KIK 304.

rubov, akinek a „a lényege orosz”, csak a „döntő” mozzanatot, a társadalmonkivüliséget hangsúlyozza. Újra rokonszenvvel szól Fegyáról: „Angyali anarchista, akit a «rend» kedvelői halálba üldöznek.”⁸⁸

Sztanyiszlavszkijék bemutatóihoz csatlakozik *A sötétség hatalmáról* írt recenzió is. Ha Moissi vándorlegény-alakításában a jóság ereje vonzotta, most az ellenpéldát látja: „A bűn bűnt nemz.” Kosztolányi, aki mindig is szenvedéllyel kutatta a „szláv” jelleg lényegét, s az „oroszok lelki összetételét” már 1925-ben földhöz való ragaszkodásukban, ill. tőle való elvágyódásukban vélte megragadni, most igazolva láthatja tételét:

„Tolsztoj egyszerre rajzolja az ember állati és isteni hajlamát: a sáros földön áll, de keze fölfelé mutat.”⁸⁹

Ezt a darab jeleneteivel bizonyítja. A meggyilkolt újszülött „vékony gyermekcsontjai ropogásának” hallucinációit „a pogány költő alkotta, az utolsó felvonást viszont, amelyben a béreslegény nyilvánosan bevallja bűnét, a keresztény moralista”.⁹⁰ Az orosz szövegből egy szó válik ki, nihilizmust hirdetve Kosztolányinak:

⁸⁸ Tolsztoj: *Az élő holttest*. PH, 1929. febr. 2. 15., SzE II. 559. — A kortársak Moissi alakításaihoz kapcsolták ezt a „szenvedőlegességet”, vö. Lakatos László: *Moissi szíve Tolsztoj tenyerén*. Pesti Napló, 1927. jún. 14. 13.

⁸⁹ Kosztolányi abszolutizálja tételét; a sáros föld a reform utáni Oroszország faluja, melyben a sötétség feudális hatalma a pénzével súlyosbodik, vö. LTSzSz 11. k. 478. — Már A. Ettlínger is orosz jellegzetességnek tartotta „a vad, állati bűnösség” és „az aláztos erkölcsösség” közti ellentétet. I. m. 60–61. — Rolland-nál Kosztolányi „sáros földje” kegyetlen valóság, ami ellen harcolni kell, az „ég” az isteni szeretet álma. RT 128–134.

⁹⁰ Merezkovszkij a dadogó Akim apóval illusztrálja a tolsztoji prédikálás művészetlenségét; Hart, Földi Mihály elismeréssel szól rőla (Hart: i. m. Földi: *Tolsztoj Leó kora*, 450). — L. Opulskaja véleményét — a kései Tolsztoj evangéliumi szellemű, utópisztikus megoldásai gyengítik realizmusának hatalmas eredményeit — l. RR 3. k. 13.

„Mi számukra az élet értelme? Semmi, semmi. Az ember állandóan ezt hallja: nyicsevo, nyicsevo.”⁹¹

Tolsztojra is utaló helyekkel, ill. vele magával majd csak három év múlva találkoznak újra Kosztolányi olvasói, a Pesti Hírlapban. „Jámbor” asztalosmestere, aki az *Írás* szerinti élettől várja a háború végét, s megrója a művészeteket, mert „nem Istent szolgálják”, kimondatlanul is kissé tolsztojánus-figura.⁹² Ugyane sorozat (*Lelki arcképek*) következő rajzának magas rangú hivatalnok Iván Iljicsset asszociálja: „legnagyobb gyönyörűsége életében”, hogy „fölköttesei meg voltak vele elégedve”.⁹³ „Izgatott bölcsésze” 1932-ben „Szókratesszel, Tolsztojjal társalog”, s az ember „belülről” való megváltoztatásának híve, Gandhi nyomán.⁹⁴ Az igazi nagyságról elmélkedve Tolsztoj magas példájával neveli — oly sokféle társadalmi réteghez tartozó — olvasóit,⁹⁵ ismét eszünkbe juttatva az ifjúkori írás „pályatér”-képét:

„Minden érték szerzett (. . .) Tolsztoj még ifjúkorában afféle léha tisztecske, hetrefüles udvarló, s ezer mérföldre áll az erkölcsi embertől (. . .) Minden alkotó akadályversenyen győz, önmaga ellenére, csodálatosan.”⁹⁶

⁹¹ Valójában elenyésző a számuk az orosz szavak zuhatagában; igazi kétségbeesését Nyikita ajkán hordoz a szó, vö. 3. felv. 14. szín, utolsó felvonás, utolsó szín.

⁹² *Jámbor*. PHV 1932. jan. 31., *Én, te, ő*, Bp. 1973. 341. (A továbbiakban: *Én*).

⁹³ *Derűs*. Uo. febr. 14., *Én* 347.

⁹⁴ *Izgatott*. Uo. febr. 21., *Én* 348—349. (Gandhit, Tolsztojt és Lenint már Ignópus párhuzamba vonja, vö. *Lenin és Gandhi*. Ny, 1927. I. k. 918—921. Ő a gondolkodó Tolsztoj hozza összefüggésbe a lángész gyermek-voltával, 921.)

⁹⁵ Erről l. Zágonyi Ervin: *Kosztolányi és Gorkij*. ItK 1978. 5—6. 566.

⁹⁶ Az idézetünket megelőző tétellel — „A természet azokba, akiket nagyra szán (. . .) egy hiányt, elégtelenséget olt, hogy azzal viaskodva fejlődjenek (. . .) Az igazi nagyság (. . .) egy nyugtalan, emberföltötti vágy” — Kosztolányi Thomas Mann 1905-ös, Schillerrel elmondott

A gondolat aztán a *Ljovocska* című rajzban bukkan fel újra.⁹⁷ Apropója Tolsztojn é hátrahagyott írásainak olvasása. Kosztolányi sorra veszi a naplónak a férj gyarlóságait felpanaszoló részleteit, s a művész – apostol ellentéténél állapodik meg: nem ír, s „egyre zavarosabb világmegváltó elméleteivel” „pokollá teszi a maga és környezete életét”. A következtetés újat, pozitív többletet is tartalmaz: Tolsztoj – Kosztolányi szerint – mégsem azonos Ljovocskával:

„Tolsztoj nem Ljovocskát írta meg, hanem azt, amire Ljovocska a serkentő ellenpéldával alkalmat adott neki.”⁹⁸

S ugyanebben a vasárnapi íráscsoportban *Hitvallás* címen a Tolsztoj-hivatkozással rokon gondolatokat fogalmaz meg. A bennünk lakozó „ragadozó kegyetlenség” „eredendő hibájából” csak „az önismeret által” „gyógyulnak ki” „lassánként” az emberek, ill. „tudják más módon kiélni, becsvággyá és munkává finomítani”. Nem az emberiség: egy ember váltható meg, s „ez is önmagát válthatja meg az önismeret

---

tételét visszhangozza (vö. *Nehéz óra*. Thomas Mann *Novellái*. Bp. 1955. I. k. 406.); a gondolatot később már Mann szavaiként idézi, vö. *Schiller*. PHV 1934. dec. 16. 4., Le 218., ÉM 63. — Németh László „az erkölcs biológiai gyökerét” tételezi föl, mely, mint „egy sarkalló lelki hormon”, „az embert az elérhető legnagyobb tökéletesség felé hajtja”, vö. *Tolsztoj inasaként*. Nagyvilág, 1956. okt., KP 424–425., Török Endre Mannt és Kosztolányit igazolja: Tolsztoj „tökéletlensége tudatában próbálja elérni az elérhető tökéletességet”. TLT 139.

⁹⁷ *Ljovocska*. PHV 1933. márc. 19. 7., *Sötét búfócska*. (A továbbiakban: SB) Bp. 1974. 39–40.

⁹⁸ A „serkentő ellenpélda” tényanyagát I. Szofja Andrejevna naplójában: a *Kreutzer-sonáta* tilalom-feloldásáról I. k. 175–177., a kutyaugatásos hasonlatról 189, a csizmavarrásról 157. „gyomra puffasztásáról” 192. — Szofja Andrejevna nem tudja feloldani a férje élete és tanai, írásai, a közeli (a család) teljes elhanyagolása és a távoli szerepette közti ellenmondást, „élete szélsőséges ellentéteit”; de tudja, hogy „fő célja: mindent leírni”. Uo. 445.

által”.⁹⁹ Itt vázolja Kosztolányi – oly régóta alakuló – viszonylagosság-elméletét, a „sötét igazság” vállalását:

„Az igazi író (. . .) csak a dolgok viszonylagosságát hirdeti, minden ember megértését, azt a sötét igazságot, melyet értelme igaznak ismer. Ez az igazság sötét, de mégse fél attól, hogy őt magát is sötétnek tartják, mert nem hazudja rózsaszínűre a világot.”

Ez a gondolat az egyik fő motívuma a munkánk elején idézett, Schopenhauert, Zolát, Tolsztojt párhuzamba vonó hivatkozásnak is.

A *Feltámadás* olvasmányélményére rímel egy 1934-es híradás: a Párizsban élő emigráns oroszok „játékból” újra lepörgetik Katyusa Maszlova pörét, s felmentik „a méltatlanul meghurcolt” lányt, „akinek eddig az élet s az életet tükröző regény nem adott igazat”.¹⁰⁰ Az elragadtatott hangú konklúzióban több szál fut össze: az olvasmányélmény, a valóság és az álom egysége s főleg az erkölcs és az igazság előtti meghajlás a „homo aestheticus” részéről:

„Micsoda nép ez, mely az álmot valóságnak tekinti, s az igazságtalanságot még képzeletében sem tűri? Az ő szenvedélye — úgy látszik — a költészet és az erkölcs, mely (. . .) ilyen titáni társasjátékra ihleti (. . .).”

Az utolsó Tolsztoj-hivatkozások kétféle ágaznak: a halál és a remény felé. A Nyugat körkérdésére válaszolva Kosztolányi mély pesszimizmusát fejti ki. A háború oka szerinte — s itt a Ferenczivel folytatott „konzílium” tanulságai is megszólalnak — „a lelkek mélyén szunnyadó ösztönökben van”, tiltakozni ellene erkölcsi kötelesség, de ez mit se használ.¹⁰¹

⁹⁹ A háború oka az emberi természet — vallja Ferenczi —, „titokt kegyetlen ösztöneink kerültek most napvilágra”, ezek „mozgatóerejét kellene helyes és okos dolgok szolgálatába állítani, hogy egy gép hajtóereje legyen, és hasznos munkává váljék.” *Orvosi konzílium*. Esztendő, 1918. ápr. 5., 8., 12–13.

¹⁰⁰ *Oroszok*. PH 1934. jan. 28., SB 159.

¹⁰¹ *Az író a háborúban*. Ny, 1934. dec. 1., Ábécé 186.

Az írók ne ilyen „nagy”, hanem „kis” kérdésekkel foglalkozzanak – javasolja. S a *Hamletre* és a *Bovarynéra* tett utalás után így folytatja:

„egy magasrangú orosz hivatalnok májbajt kap, aztán nyomorultul kiheli a lelkét (. . .) kis kérdések ezek, hiszen semmi irányelvet nem tartalmaznak, csak egy esetlegesnek látszó történetet mondanak el, úgy, hogy az egész élet jelképévé váljanak, s ezzel lesznek naggyá.”

Így lesz végső kicsengésében Tolsztoj elbeszélése, negyedszázad után is érv a tendenciátlanságra, az élet semmisségére, s egyúttal legrangosabb igazolása Kosztolányi rokon jelképiségének.

A remény felé nyíló írás az irodalom jelenét jellemzi („Egész Európára csend borul”), s az emlékező nosztalgikusan ifjúkorát állítja vele szembe, utoljára fogva össze Tolsztojt nagy társaival:

„amikor a havas Észak két különböző pontján Ibsen és Tolsztoj emelkedett magasba, mint két iker hegycsúcs, amikor még Zola és Anatole France volt kortársunk, ezek a csodálatos koronatanúk, akik a század változását szemlélték az örökkévalóság jegyében.”¹⁰²

A szemle reménnyel zárul, Jókai régi képét is felidézve:

„Lehet, hogy a hó alatt ott csírázik a szabadság, és vele együtt a jövő irodalmi vetése.”

Összegezés

Fiatal korában Kosztolányi felajzott hangú tanulmányt szentel a tendenciózus lángelme, a „forradalmár” világmegváltó terveinek. A világmegváltással egy időben az elmúlás rajzával és Tolsztoj soha el nem múló nyomot költőnk tudatába. A húszas évektől – mialatt a maga nagy regényeinek írásával párhuzamosan, ifjúkori felismeréseit újra és újra

¹⁰² *Irodalmi levél (Az istenek meghaltak – Európa újra csöndes)*. PHV 1935. márc. 10. 9., ÉM 474–475.

összegezve nagy realizmusának, a „tárgyak, tények” mögötti magas, az egész életre érvényes jelképiségének, objektivitásának, teremtő képzetének hódol – az orosz óriás egyéniségének ellentmondásai izgatják, s a lélektan segítségével látja meg egységüket. *Az élő holttestről* és *A sötétség hatalmáról* írt recenziókban a „pogány” „igazság” vallója elhatárolja magát az irracionálistól, a keresztény prédikálástól. Utolsó esztendeinek elszórt, de figyelemre méltó hivatkozásaiban Tolsztoj fő ösztönzőjeként a hiányt kompenzáló vágyat jelöli meg, s az elsötétülő Európában – visszatérve az ifjúkori írás emlékezetes s majd a legutolsó versekben sötéten felragyogó pályatér-képéhez – az erkölcsi embert, annak győzelmét emeli magasra, a nagyságát önnön gyarlóságai ellenében kiteljesítő Ljovocska–Tolsztoj moralitásának példáját, számunkra is tanulságosan.